

בן־עמי שרפשטיין: בעד צנזורה, נגדה ובעדה

אין פתרון לבעיית הצנזורה. רצוני לומר שאין כל פתרון עיוני, אין נוסחה משפטית, אין חכמה מעשית שבכוחה נוכל להגיע לכלל החלטות נכונות בשאלה אם לצנזר או לא, באיזו מידה ובאיזו צורה, באורח פעיל או סביל, קודם לפירסום או לביצוע או לאחריו. לדעתי, אין פתרון מפני שביסודו של דבר זוהי הבעיה האינסופית של היחס בין יחיד לחברה; ואין פתרון מפני שאנחנו חותרים למטרות שאינן עולות בקנה אחד; ואין פתרון מפני שהחברה שלנו מורכבת קבוצות של אנשים השונות יותר מדי זו מזו.

האומר שהבעיה חסוכת־פתרון כאילו אמר כי הנימוקים משני הצדדים משכנעים או בלתי־משכנעים באותה מידה. יורשה לי להסביר מעט את כוונתי. אני אחזור על כמה מהנימוקים הקלאסיים ואביא דוגמות מודרניות להצדקתם לכאורה.

ראשית, הנימוק בזכותה של צנזורה או, ביתר־הרחבה, בזכות הפיקוח החברתי על כל אמצעי הביטוי הפומבי. אפלטון, שסבור היה שאנו נוטים להפוך ולהיות מה שאנו רואים ושומעים, אמר ששירה דראמתית משולה לאהבה מזיקה, מפני שהיא מפתה את הצעירים לחקות גיבורים בלתי־מוסריים, ובכלל היא הורסת את האופי. כל אמנות שהיא, בדומה למוזיקה הרמונית, דין שתשמש לחיזוק המידות הטובות שלנו, ולא תשמש, בדומה למוזיקה דיוהרמונית או נשית מדי, להדיח אותנו לדרכי תוהו, סכלות או רשע.

הדגשה זו של ההרמוניה והטוב החברתי אפיינית לכל החברות המסורתיות, שבהן מודים ומסכימים כי הנאה מכל סוג שהוא כפופה לטוב המוסרי. סין היא דוגמה מקור קלאסי עתיק (ליקי), המיוחס לקונפוציוס, אומר, "יש קשר בין המוזיקה למימשל... המוזיקה של ארץ שלוה ופורחת היא שקטה ושמחה, המוזיקה של ארץ השרויה במהומה מעידה על מורת־רוח וכעס, והמימשל שרוי בתוהו־ובוהו". בדומה לאפלטון סבור היה קונפוציוס כי האמנות יכולה לעצב, בין לטוב ובין לרע, את הרגשות, ומתוך כך את האופי.

נימוקים דומים מעט העלה טולסטוי. האמנות, אמר, דומה לדיבור. אבל היא מביעה לא הפשטות אלא רגש. היא נותנת לאנשים בני־זמננו את כל הרגשות אשר ידעו קודמיהם, והיא משקפת ומזרות את החלפת הפחות אנושיים ביותר אנושיים. מטרת האמנות היא להעביר אהבה. ככל שהיא מיטיבה להעבירה הריהי אמנות טובה יותר. בהסתמך על אבן־בוהן זו טען טולסטוי כי הרומנים של דיקנס טובים, והוא הדין ב"זכרונות מבית־המוות" של דוסטויבסקי ובשנים מסיפוריו של טולסטוי עצמו, "אלוהים רואה את האמת אך מחכה" ו"שבו בקווקאז". על־פי אבן־בוהן זו, אמר, שקספיר הוא רע, וכן גם המשוררים הסימבוליסטיים וזאגנר.

הטיעון של אפלטון, קונפוציוס וטולסטוי ברור שהוא בעייתי, אך הוא גם מושך את הלב. מה שאנו לומדים מן הנסיון בכלל או מן המחקר בפרט אפשר שאינו מאשר אותו אך לפחות, לדעתי, אינו סותר אותו. כולנו מושפעים מן ההזדהויות שלנו, יש לנו באמת גטייה ידועה לחקות התנהגות המוצגת כדוגמה להערצה מפורשת או מובלעת. דומה כי יש לפחות כמה ילדים ואנשים נוחים-לפגיעה מבחינה פסיכולוגית הנעשים אלימים יותר למשך זמן-מה לאחר שנהנו מאלימות על הבד; ואין איש יכול לאמוד באיזו מידה האלימות התמידית של הטלביזיה, הניכרת הרבה יותר בארצות שבהן הטלביזיה נפוצה וממוסחרת, משפיעה על מוסר האדם. אין כל סימן ברור לכך שאלימות המוצגת בטלביזיה משפרת את המוסר.

יורשה לי לעבור לדוגמות מיוחדות יותר, לניהיליזם של חלק גדול מן האמנות של הזמן האחרון ואל השנאה לה הטיפו כמה אמנים בזמן האחרון. בניהיליזם כוונתי לבו החרסני שלימדו וגילמו הדאדאיסטים, לאותה הרגשה שהכל ראוי לבז, שעולמנו מופרך כמו ספל בעל ביטנה של פרוה, יחיד-במינו ומרומם כמו משתנה חתומה בידי דישאן ובעל יופי תכליתי כמו שמשת-זכוכית מנופצת (פרי עבודת ידו בסיוע המקרה). בהדגש אחר היה גם הסוריאליזם ניהיליסטי, ואולי כך הינו. הסוריאליסטים עגבו על הקומוניזם, אך נאמנותם העמוקה יותר היתה נתונה לדמיון בלתי-מוגבל ולפיקר, לעתים קרובות, אכזרי. הם עלצו על דימויים ומלים סאדיסטיים וסקאתולוגיים, דברים מעטים היו קדושים להם מחוץ לעצמם ולרגשי-הקנאה שלהם, והם התאכזרו על עצמם. הם רצו להיחלץ מן החיים כפי שהם נראים לרובנו. אין זה מפתיע שאחדים מהם שלחו יד בנפשם. היה מי שתיאר את כתב-העת המפואר שלהם, *Minotaure*, כ"באמת אוסף של תצלומים או של איורים סאדיסטיים-ביסודם שנבחרו אצל קראנאך, אורס גראף, בוטיצ'לי, ז'ריקו או ציירים מודרניים, שהגיעו עד קצה הגבול המותר עלי-פי חוק בספר ללימוד רפואה. הוא נודף צחנה מבחילה של סנוביות ושל הגסטאפו". כשאני לעצמי אינני יכול לשכוח את התיאור הדמיוני-כך אני מקווה-שמתאר דאלי באוטוביוגרפיה שלו איך דרך ממש על האשה התמימה שאהבה אותו. אין כל ספק שגאָה היה על מעשהו, ועוד יותר מכך על יכלתו לתאר אותו בפומבי.

כדוגמה של שנאה יורשה לי להביא את הסופר הצרפתי לואי-פרדינאן סלין, שלפי טענתו שלו היה לפעמים אנארכיסט שלא האמין במאומה ולפעמים נאצי, אך תמיד היה אנטישמי אכזרי, איראציונלי עד-היסוד-בו, ותמיד (מה-עצוב הדבר!) סופר חזק, עז-רגש, מקלל וקולני. הוא אמר שהיהודים אחראים לאלכוהוליזם של הצרפתים ולמפתלם של הצרפתים במלחמה. הוא אמר שתבונתם עקרה, הם מדיפים רעל. יש לבדוד אותם מכל המין האנושי, או לסרסם, ומן הראוי שיענדו איזה סמל שיציין אותם כתת-אנוש. עמדות אלו, שבוטאו במפורש בקונטרסים שלו, מוצאת הד לפחות ברוחם של הרומנים שפתב.

לא רק את האנארכיזם האפשרי של הסופר ואת שנאתו הגסה אפשר לזקוף לגנותו. שכן לעתים קרובות הוא גם איש-ראנה ובעל-אנוכיות, המחשיב רק את עצמו

בלבד. אין אני מתכוון בראש-וראשונה לאמן כמו ואזארכי, שכפי הנראה רוצה היה שיכוסה העולם כולו במתווים המיכניים והצבעוניים שלו. אך אולי איב קליין, שהציג ומכר ריקנות, שטחים של רגישות תמונית בלתי-חמרית, כמו שאמר, שעירב את הדאדאיזם עם מיסטיקה ועם תורת הרזיקרוציאניות ועם מדע בדיוני ופיקחות מסחרית, ואשר צייר בדים על-ידי כך שגרר על גביהם נשים צבועות-כחול, הוא דוגמה לאנוכיות מעין זו; הוא הדין בתלמידו פיירו מאנצוני, שהציג בדים בלתי-צבועים, ביצים שיאכלו אותן הצופים, חתימות בטביעות-אצבעותיו, וצואה באריזה נאה. קליין אמר, "אני רוצה לשחק ברגש האנושי, ב'מורבידיות' שלו, בצורה קרה ופראית".

לדאבון-הלב יכולים היינו להוסיף עוד הרבה דוגמות מן הסוגים האלה, אך אני אוסיף רק אחת, אולי שלא כהוגן, מפני שהיא ידועה לי רק מתוך סקירת-בקורת. המדובר בסרט הקרוי "חזיר" של אנדי וורהול, אשר בו מזויזת-התפאורה הם גברים ערומים ששערות מבושיהם צבועות בצבעים רועשים ואשר בו "בחורות ובחורים", כך נאמר בבקורת, "מציגים לראוה את אבריה-המין שלהם בלהט של אור כאילו היו באגף מחלות-מין של בית-חולים".

וכאן אני מגיע לצד המסחרי של האמנות. אני מסופק אם יש אדם תמים שיניח כי האמנות קמה או נופלת כאמנות בלבד, אם יש בכלל דבר כזה. הצייר קשור, או מקווה להיות קשור, לגלריה, ויש אספנים, מבקרים, ואולי מנהלי-מוזיאונים, שעובדים למענו. גם האמנות היא עסק הדומה מאד לכל עסק אחר. הואיל והאופנות באמנות משתנות במהירות כה גדולה, הרי ציירים שאינם יכולים להדביק את קצב הזמן עלולים להרגיש עצמם נחותים וחבריהם המקובלים יותר מהם באופנה עלולים להתיחס אליהם בבוז. השאלה האילמת, שאותה הצגתי לגבי הציור אלא שאפשר להעמידה לגבי כל אמנות שהיא, היא כמדומה תמיד זאת: "מה חדש בציור שלך היום?" האמן מגלה כי הדרך הישנה, שלפיה היה עליו לעבוד כל ימי-חיו תוך שהוא משכלל לאט-לאט את אמונתו, שוב אינה מספיקה. תחת זאת, בדומה ליצרן-מלבושים, עליו לנסות למצוא איזה חידוש כדי להסב תשומת-לב לעצמו וליצירתו. החידוש גמכר, וזכה לתשומת-לב בעתונים ובטלביזיה, מושך קהל למוזיאון ומקנה לצייר פירסום, אם גם לפעמים לזמן קצר בלבד. ציירים מתפרסמים ונשפחים, האופנות משתנות, ואילו מעשי-להטים, תעלולי פרסומת, ולפעמים שלמונים, מסייעים ליצור את האמנות המפורסמת למשך יום-יומיים. "שלמונים" אני אומר מפני ששמעתי מאיש יודע-דבר כי בשנים בהן היתה הביינאלה בוונציה יכולה להביא תהילה לאמנים הזוכים והון לסוחריהם היו שלמונים, או שיקולי מסחר או פוליטיקה, קובעים מי הצייר הטוב ביותר.

האמן הריהו גיבור-התרבות שלנו, או שרצונו להיות כך—האיש המתגרה באומץ-לב במוסכמות והבא על שכרו בעין יפה, המחריב אחרים מתושבי המוזיאונים כדי לרשת את מקומם, הבז לתהילה כדי לזכות בה, המנצל את ההפתעה, הסאדיזם,

ההרסנות וההטחה הפשוטה בפני התרבות כדי למשוך ולעורר את התפעלותנו, הדורש חופש גמור לעצמו אלא שהיה מקפח את רישומו אילו באמת היה כל דבר מותר ושום דבר לא היה מפתיענו או מעליבנו באמת. אם אמן כזה טוען בעד חופש גמור אפשר מאד שפיו ולבו שווים, אך ספק בידי אם הוא אנוכי פחות מן הציירים השמרניים או מן הצנזור, שלו אך מפני שמלאכתו בכך הוא מעדיף שתישאר האמנות מבויתת.

כשדיברתי על המסחריות התכוונתי לאמן היחיד, אבל כל מה שאמרתי חל בבירור וביתר-תוקף על מחזות ועל סרטים ועל כל צורות הבידור להמונים. כל אחד, האמן, המפיק, מנהל המוזיאון, הבדרן-הפוכב, רוצה להשתלט על התודעה והערכים של כל זולתו—למען הגבורה, האופנה, השררה והממון. האמנות היא פיתוי והפיתוי הוא עסק, כל אדם הוא ציד כשר לכל זולתו, והמקצוע העתיק ביותר בעולם זוכה להכרת-ערך ומונצח.

והנה, אם דברי מעוררים בכם קורת-רוח או מורת-רוח, רוצה אני להזכיר לכם כי העליתי טיעון שמגוקדת-המבט שלי היה חד-צדדי; ואולי מליצתי שלי העבירה אותי במידה ידועה על דעתי. בראשית דברי, כזכור לכם, אמרתי שאנו חותרים למטרות שאינן עולות בקנה אחד, מפתחים נימוקים מגוונים אך שווים, ואין לנו אמצעים ראציונליים פשוטים לפתרון הבעיה שלנו.

מהו הטיעון-שכנגד? אינני בטוח אם יש הרבה פילוסופים גדולים שיתמכו בו. יכול אני לצייר לי בדמיוני את סוג הטיעון שהיה מעלה ג'ון דואי, הפראגמטיקן, שיכולים אנו ללמוד לבחור היטב רק אם אנחנו בני-חורין לבחור בעצמנו, וכי במידה שאנו גותנים לאחרים את תפקידי הבחירה הרי אנו עצמנו נשארים חסרי-בגרות. הילד הוא אנוכי, נטול-רסן ומלוכלך מאד. הוא פוגע במי שאינו מוצא חן בעיניו, הוא אוכל טינופת, הוא תולש כנפיהם של זכובים, הוא משקר והוא גונב; אך רק אם יעשה את כל הדברים האלה כהלכה תהיה לו תקנה להיגמל מהם; וכל ילד שנשללו ממנו הדברים האלה נשאר ילדוטי וצפוי במיוחד להתפתות להם.

והנה, מבחינה תרבותית הרי אנו ילדים העומדים בעצם גידולם. אין אנו יכולים לומר בבירור באיזה נסיונות קשים או מלוכלכים עלינו להתנסות כדי להתעלות עליהם. במקרה הטוב ביותר יכולים אנו רק לשפוט את מידת רצינותם של אמנים, ודבר זה אין לו שום קשר ברור לגיבול-פיהם, לזיהומם, או אפילו לדעותיהם הפוליטיות. אם נגלה את בודלר בגלל הסאדיזם שלו האם נצעד עוד צעד אחד, על-פי אבני-הבחון של טולסטוי, ונגלה גם את "מלחמה ושלוש"? ראבלה הוא ראבוליאני מדי, אפלטון אנטי-דמוקרטי מדי, מקיאבלי מקיאבלאי מדי. קירקגור מטיף לאי-ראציונליות מסוכנת, ואפילו סארטר, ב"ישות ואין", מלמד שהאבהה היא הכרחית אך בלתי-אפשרית. גיימס גויס משחית את הלשון ואת המוסר. אינני בטוח מה רוצה סמואל בקט להשחית, אבל אין הוא עושה רושם בריא. ואגנר, כמוכן, אין לו שום סיכוי לא ככופר ולא כנוצרי, ואולי ראוי היה לנדות גם את ניטשה,

שהעריך אותו ואחר-כך תקף אותו, מפני שניטשה היה הפכפך ושיבח את ההפכפכ־נות. חוץ מזה, מושג האדם העליון שלו אינו הולם את שיורי הסוציאליזם שלנו. הקשיים בהם אנו מתלבטים באמנות יש להם קשר לאפשרויות שלנו. בעולמנו זה, להבדיל מכל עולם אחר, יש לנו לא רק אפלטון וראפלה, ישנו גם הרומן הסיני האַרוטי הגדול, צ'ין פין מיי. יש לנו אריסטופאנס והירונימוס הקדוש. יש לנו הפאילוסים המקודשים והחילוניים של הודו. יודעים אנו על קרבנות-הדמים שהיו האצטקים מקריבים כדי שתישאר השמש בחיים ועל השירה האצטקית העגומה ואניגית-הרגש. כל ערך אנושי וכל סוג של אמנות וביצוע הם עכשיו במטחווי התודעה שלנו. על דרך הדמיון, אנו יכולים להיות הכל. נראה כמעט כאילו יש לאל־ידנו להיות טראנס-תרבותיים ופן-אנושיים. שוב אין אנו יכולים להשתכנע או לשכנע אחרים שאיוו מערכת אחת של ערכים, אמנותיים או מוסריים, פשוטים או מורכבים, היא לבדה נכונה לעולם-ועד. לנוכח הסביבה הזאת החדשה והמורכבת אין אנו יכולים לשכנע את עצמנו, לא כל זמן שנישאר עקרונית דמוקרטיים, לחיות על-פי איזה תקנון מוכתב או מצוות-מסורת. שוב אנו ילדים, שיצאנו לאווירו של עולם עשיר יותר, ואנו צריכים ללמד את עצמנו התאפקות מתוך נסיון. ואז, אם נצליח, תהיה פורנוגרפיה חסרת-כשרון משעממת אותנו וסאדיזם פשטני לא יפעל על רגשותינו. אנחנו לא נשמור על חיותם של הפיתויים האלה על-ידי שנאסור עליהם, ולא נעביר את החירויות שלנו לפקידות אטומת-רגש של צנזורים. לדעת, יכולים אנו כולנו לתאר לעצמנו איך אפשר יהיה לפתח טיעון כזה ואיך נוכל לשוֹת לו אופי הגיוני על-ידי שנמנה את כל יצירות-האמנות הגדולות שיש יסוד לצנזר אותן, או שנעיין במנהגי הארצות הלא-דמוקרטיות. אין אנו רוצים להיחשב מטורפים משום שאנו מעדיפים את החופש. כן גם אין רצוננו לקטול את הדמיון ולהפסיד את דריכותו של דמיון המבקש להפליג ולהגיע למקום שאיש לא היה שם בעצם קודם-לכן.

האמן ההרפתקני נותן לנו חירות אולי יותר מכפי שנדע, והוא משלם בעד זה מחיר רב יותר מזה שאולי נעלה בדעתנו. שוקד הוא עכשיו, בדרכים ההולמות את הזמן הזה, להתאים את העולם לאדם ואת האדם לחברו. האמנות שלו, שהיא האמנות שלנו, עומדת בסימן הרצון המופגן בצורה פרימיטיבית לשבור דברים ולהרכיבם מחדש, להפקיע אותם מאנושיותם ולאגש אותם—הפקעת דברים מאנושיותם היא עצמה מין קנין בדרך ההשפלה, דבר מקביל לבדידות וחלום של שלטון. האמן הזה, שהוא גם אנו עצמנו, בונה מכונות-אמנות ובעשותו זאת הוא מוכיח, לפעמים בצורות שרירותיות או גחמניות, שאנחנו, שאין אנו מכונות או שאין רצוננו להיות מכונות, יכולים למשול בהן. מתוך שאנו מחקים אותן ומזדווגים להן, אנו מחדירים בהן את החיים שלנו. ואמן זה, מכיון שהוא מבטא את הפחדים הסוליפסיסטיים שלנו, הופך אותנו לחברה של יחידים שכל אחד מהם בודד בתוך עצמו, כלומר הוא עוזר לנו להתגבר על בדידותנו. אנחנו מגיעים איש אל המציאות הפנימית של חברו מתוך הכחשת קיומה של זו והצגתה לראנה.

אולי גיסייתי לדחוס יותר מדי לתוך כמה משפטים קצרים. כוונתי היתה להסביר, וזאת הפעם בצורה חיובית יותר, מדוע האמנות של זמננו נוטה להיות גלמית, למראית-עין שרירותית, אנוכית, אנטי-מסורתית ואכזרית, ומדוע, בכל השלליות הזאת, יש אולי משהו שמועיל לנו, ואפילו אין תועלתו ברורה—הוא נחוץ לנו.

אולי אוכל להביע את כוונתי בצורה מופשטת פחות אם אצטט מתוך מכתב של תומאס מאן. המכתב הוא אל קאטיה פרינגסהיים, אשתו לעתיד. הוא כותב: "את יודעת מה קר ומדולדל היה קיומי, המאורגן אך-ורק כדי להציג לראונה את האמנות, לגלם את החיים... רק דבר אחד יכול לרפא אותי ממחלת הגילום והאמנות הדבקה בי, לרפא אותי מחוסר-האמון שלי בצד האישי והאנושי שלי. רק האושר יכול לרפא אותי; רק את, מלפתי הקטנה האהובה והטובה, המתוקה והפיקחית!... הדבר שעליו אני מתחנן לפניך, אשר לו אני מקווה ואליו אני נכסף, הוא האמון, הוא שתישארי על-ידי בלי לפקפק בי—זהו משהו הדומה לאמונה—קיצורו של דבר, אהבה... היינא לי אישורי, צידוקי, גישומי, מושיעתי—רעייתי!"

הרי זה מביך מעט לפלוש לדברי-החיבובים של מאן. הוא מדבר יותר על מבוכה או קרירות שלמראית-עין מאשר על גיהילום או ניוול. אבל יש משהו טיפוסי בדבריו על האמנים הללו שלכאורה הם שליליים לבלי נשוא ושאוּלי אין צורך לשאתם. אני סבור שהאמן, ובפרט השלילי לכאורה, מגסה לעתים קרובות להוכיח את טיבו ולשכנע את העולם שיאהב אותו יותר ממה שהוא אוהב את עצמו. אינני מתכוון סתם להצדיק את כל האמנים. אבל אם מאן מבטא איזה דבר טיפוסי שבו הרי רוצה הוא פחות בכסף בידידות, או ריפוי או אהבה, האמן המודרני הראדיקלי מפגין את שנאותיו וכאָביו מפני שהוא מקווה למחילה ולנחמה. הוא אנוכי פחות מכפי שהוא נראה.

סיימתי את טענותי נגד הצנזורה וכך אני חוזר אל הדילמה בה פתחתי. עלינו לרסן את האמן מפני שאנו מטילים ספק בחכמתו ויראים את עצמתו. אבל כשאנו מרסנים אותו הרינו מגבילים ומסכנים את עצמנו. אם נרסן אותו יותר מדי, לא נוכל לחפש יחד אתו התחדשות-עצמית או הבחנות דתיות-למחצה. בזכות הידע שלנו, היחסיות שלנו והמתירנות שלנו נעשה העולם משהו גדול יותר ומסעיר יותר, אבל גם מביך ומתמיה יותר. אולי זקוקים אנו לתיאטרון שיפעל בדומה לבית-זונות, ולגיהילום ולמהפכה המילוליים של מחזאי.

והנה אין אנו אֵלים ואל לנו להתמר להיות אֵלים. אם אין אנו מאמינים באינו אורתודוקסיה מושרשת, ואם אין אנו מוכנים לאלץ אחרים לקבלה, לא נוכל להחליט בסופו של דבר על הרבה ערכים יסודיים של טוב או רע, לא באמנות ולא מחוצה לה. לכל היותר יכולים אנו לבחור באותו בחן מעורפל ביותר שלפיו הטוב הוא הדבר המכוון בכללותו ובסופו של דבר למיטב האינטרסים של רוב הבריות. אֹרֵאז אנו נעשים כמו שופטים שעליהם להחליט בתיקים מסוימים באין שום עקרון כללי ברור דִי-הצורך להנחותם.

לכן אני סבור שאנו חוזרים לאמיתות הנדושות שלפיהן אנו מניחים שהרשויות הציבוריות פועלות בדרך-כלל. תכליתן הבסיסית היא לעזור לנו לחיות ביחד, לעזור לחברה מורכבת ומרוסקת למדי להתגבר על המתחים העלולים לפצל אותה. אנו חיים על פשרות מתמידות שהן הוראת-שעה. ישראל, ככל ארץ אחרת, היא זיווג של מספר עצום של אנשים שונים מאד זה מזה אשר להם מספר עצום של טעמים לחבב ולשנוא זה את זה, להשלים ולהתקוטט. בעת-ובעונה-אחת הננו אידיאליסטים ואנוכיים, ובעת-ובעונה-אחרת, אנו מוכנים להשביע את תאוותינו ולהביע התמרמרות מוסרית. דו-ערפיים הננו, כמובן, ואנו פוסלים את אשר נרצה בו ורוצים באשר נפסול.

אפשר שנעדיף ללמוד את עקרונות הצנזורה מדנמרק או שבדיה ולא מספרד, אף כי מטעמים שלא קל כליכך לעמוד עליהם, אפילו דנמרק ושבדיה רחוקות מלהיות אוטופיות. אנו יכולים לקוות לצעוד לקראת יתר ליברליות ובגרות, ואני מקבל את הטענה שהעליתי, שדרגת הבגרות שאדם מגיע אליה תלויה בחלקה במידת החופש שניתנה לו. אבל אינני יכול להעלות בדמיוני חופש גמור בביטוי-העצמי האמנותי, ובמידה שאני יכול להעלות דבר זה בדמיוני הרי אין הוא מושך את הלב. או, מוטב לומר, חופש גמור יהיה בלתי-מזויק ומוכן רק לאנשים שבגרותם מגיעה לידי כך שאין הם זקוקים לו מפני שהריסון העצמי שלהם יהיה מושלם יותר מכל ריסון מבחוץ. אבל עדיין אנו מפולגים ואכזריים הרבה מכדי שיורשה לנו לצעוק ולהשמיע כל דבר העולה על רוחנו.

וכך, בסופו של דבר, יכול אני לתת לכם רק את העצה שנתתם לעצמכם תמיד, כך אני מניח. כלומר, לדון כל מקרה למלוא גופו, במלוא הקשרו. מה בדיוק היא יצירת-האמנות ומי בדיוק יבצע אותה ולפני מי ובאיזו השפעה? מי יבוא על סיפוקו ומי אולי ייפגע, ואם יוכל מישוהו להיפגע—מה יהיה עומק הפגיעה? שום איש—לא האמן, לא הקהל, לא המפיק ולא הצנזור—אין לו זכויות מוחלטות. אבל יש לרסן זכויות בזהירות ובתבונה. אפילו סייג שהוא נכון מבחינה עקרונית אפשר שיהיה פוגע יותר מדי, ואפילו סייג שהוא מפוקפק מבחינה עקרונית אפשר שיפתור איזה קושי.

עצתי היא לנהוג בחכמה. זוהי עצה מטופשת, כמובן, שהרי החכם אינו זקוק לה ומי שאינו חכם אינו יכול להפיק ממנה תועלת. אך מה שאמרתי היתה בו אולי איוו תועלת בכך שהדגיש כי אין מוצא אחר: החכמה היא הפל, החכמה והמזל!